

Csepregi Zoltán:

„Kelj fel, Uram!” – Luther kiátkozásának lépcsőfokai (1520)

A Luther elleni eretneknyomozás Brandenburgi Albert mainzi érsek¹ feljelentésére már 1517-ben elindult Rómában, ám 1518-ban lelassította az eljárást az a különös helyzet, hogy Bölcs Frigyes szász választófejedelem² néhány sajátos körülmény folytán kulcsszerephez jutott a császárválasztás bonyodalmában, ezért a pápáig menően mindenki igyekezett a kedvét keresni. A császárválasztás kihívásai, melyek 1518–1519-ben leállították a „Luther-ügy” folyamatát, V. Károly³ megválasztásával azután megszűntek, így a jogi eljárás kerekai újra mozgásba lendültek. X. Leó pápa⁴ 1520 februárjában több szakértői bizottságot is összehívott az eretneknyomozás kánonjogi befejezésére. Ezek közül egyiknek egy kiátkozással fenyegető bulla megfogalmazása volt a feladata. A szöveg elkészítése azonban csak lassan haladt, részben az átnézendő Luther-iratok tömege miatt, részben pedig éppen az az igény hátráltatta a munkát, hogy Luthert saját fegyverével, azaz írásbizonyítékokkal igyekeztek legyőzni. Különösen Thomas Caietanus bíboros,⁵ a munkacsoport legképzettebb tagja volt azon az állásponton, hogy a tételek addig szokásos egyszavas elvetése helyett (*damnamus*) minden kijelentést pontos idézetekkel támasszanak alá. Ez az eljárás, a bizonyítási kényszer bevezetése és az ellenfél érveinek kritikus vizsgálata új korszakot nyitott a hitviták történetében.

Johannes Eck (1486–1543), ingolstadti teológiai professzor mint a legtöbb Luther-művet olvasó szakértő szállította az idézeteket, míg a szerkesztés folyamatát Cajetanus irányította. A végeredmény egy terjedelmes, 41 kijelentést kifogásoló szöveg lett, mely Caietanus intenciói ellenére végül mégsem differenciált a tévtanítások között, hanem mindet egységesen hamisnak, eretneknek és megbotrántoztatónak bélyegezte, bár ezek a minősítések mind-mind külön kánonjogi következményeket vontak volna maguk után. Luther nem is habozott utóbb erre az ellentmondásra rámutatni.⁶

¹ Albert, brandenburgi örgróf (1490–1545), mainzi érsek, magdeburgi érsek, halberstadti püspök, választófejedelem (1514-től), I. Joachim választófejedelem öccse, a búcsúcédula-vita érintettje, humanista mecénás.

² Frigyes III. (Bölcs; Friedrich der Weise), szász választófejedelem (1463–1525), a wittenbergi egyetem alapítója (1502), jelentős ereklgyűjtő, de halála előtt már két szín alatt vette magához a szentséget.

³ Károly V. (Habsburg), német-római császár (1500–1558), burgundi herceg, spanyol király (1516–1555) és német császár (1519–1556), tengerentúli birtokainak köszönhetően birodalmában nem nyugszik le a nap.

⁴ Leó X. (Giovanni de' Medici) (1475–1521), 1513-tól pápa, az V. lateráni zsinat befejezője, 1516-tól Franciaország szövetségese és a Habsburgok növekvő hatalmának ellenlábas, a reformköveteléseknek sem teológiai, sem német belpolitikai súlyát nem ismerte fel.

⁵ Caietanus (de Vio), Thomas (1469–1534), domonkosrendi teológiai professzor, az V. lateráni zsinat résztvevője, 1517-től bíboros, Gaeta püspöke, pápai legátus 1518-ban Németországban és 1524-ben Magyarországon, előbbi minőségében hallgatta ki Augsburgban Luthert.

⁶ „Azt írják abban a bullában, hogy az abban halomra hányt cikkek közül némelyek eretnekiek, némelyek tévesek, némelyek botrányosak, némelyek megtévelyítők némelyek pedig a keresztény fület bántók, szóval, hogy tulajdonképpen ötfélék. Amde annyira tétova, kárhózatós és ravasz az az észjárásuk, hogy nem is merték ama cikkeket világosan és beható alaposággal tárgyalni és értelmezni, hanem csak úgy vaktába végeznek az egész halommal úgy, hogy senkisé tudhatja meg, melyiket tartják hát eretneknek vagy tévesnek, vagy botrányosnak vagy megtévelyítőnek avagy fülsértőnek és mégis elkárhoztatják azokat.” *Az Antikrisztus bullája ellen* (1520), LM 2: 288.

A bullát 1520. június 15-i dátummal és a zsoltárokból vett *Exsurge Domine* kezdőszavakkal adta ki a pápa.⁷ A bevezetés szokásos módon foglalja össze az előzményeket: Luther ellenállt a Rómába való idézésnek, a kifejezett pápai tilalom ellenére a zsinathoz fellebbezett, ami önmagában eretnek cselekedet. Ennek ellenére a szentszék merő irgalomból a tévelygőnek nem a büntetését, hanem a megtérését kívánja, ezért hatvan napot biztosít számára tévelygéseivel visszavonására. Ennek elteltével azonban hatályba lép a kiközösítő határozat.⁸

Jellemző a kúria tradicionalizmusára és szűk látókörére, hogy Luthert még mindig az ókori eretnokségek keretében helyezte el, és tévtanításának gyökerét a becsvágyban és a kapzsiságban, azaz a hírnév és vagyon iránti törekvésben vélte felfedezni. Mintha az ortodox tanítás megkérdőjelezői mindig csak egymás gondolatait másolnák, mintha a teológiai fősodortól eltérők indítékai korról korra ugyanazok lennének!

Sajátos kiindulópontot választottak a szerkesztők azzal, hogy bevezetőjükben a német-római császárság kérdésére is kitértek. A római álláspont szerint a *translatio imperii*, a római császári cím Németországra ruházása volt a jogi alapja annak, hogy különféle egyházi járulékok, adók és illetékek formájában évről-évre óriási vagyon vándorolt Németföldről Rómába.⁹ A német birodalmi gyűléseken rendre tárgyalt sérelmek (*Gravamina*) és a német humanisták röpiratai azonban ugyanezt a viszonyt egyszerű kiszípolozásként írták le.¹⁰ A *translatio imperii* elméletének felmelegítése az adott helyzetben taktikai hibának és politikai rövidlátásnak minősült, amely előre meghatározta a bulla kedvezőtlen német fogadtatását.

Éppen azzal adták ellenfelük kezébe a leghatásosabb fegyvert, hogy Luthert elsősorban Németországot fenyegető veszélyként mutatták be, aki innentől a németiség védőjeként léphetett fel a pápai zsarnoksággal és kizsákmányolással szemben, és a búcsúkérdésben támadt hitvita összetett témáit kapásból visszavezethette az anyagi érdekeltég egyszerű, jól kommunikálható problémáig. A „szabadságharcos Luther” figurája a kúriának ebből a téves helyzetértékeléséből lépett elő, hogy azután mind a közvéleményben, mind a reformátor saját önképében dominánssá legyen. Asztali beszélgetéseiben Luther később már a rómaiakat tönkreverő ókori germán hadvezér, Arminius¹¹ példájára is előszeretettel hivatkozik mint történelmi előképre.¹²

A kifogásolt 41 kijelentés elsősorban a búcsú és a gyónás gyakorlatára vonatkozott, különösen az úgynevezett elégtétel kérdésére. A megigazulásról szóló tanítását a wittenbergi professzor *A 95 tétel magyarázatában*,¹³ majd a domonkos teológusokhoz és Eckhez intézett vitáiraiban, valamint tematikus sermóiban¹⁴ folyamatosan tovább gondolta. Luther felfogásában az üdvösségnek az egyház által közvetített eszközei (a szentségek) egyre kevesebb szerephez jutottak az ítélő Isten előtt álló és Krisztus kegyelmében bízó bűnös ember helyzetében. Az intézményesült kereszténységet képviselő római teológusok szemében ez viszont elfogadhatatlan megközelítés volt.

⁷ LM 2: 241–259 (Masznyik Endre ford.); *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus*. 1. Hg. Carl MIRBT – Kurt ALAND. Mohr Siebeck, Tübingen, ⁶1967, 504–513 (789. sz.); Heinrich DENZIGER – Peter HÜNERMANN: *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Örökmécs, Bányterenyé – Szent István Társulat, Budapest, 2004, 1451–1492. sz. (Szent István kézikönyvek 9.)

⁸ A végleges kiközösítést a pápa 2021. január 3-án *Decet Romanum pontificem* kezdőszavakkal adta végül ki. LM 2: 243.

¹⁰ Ezeket a sérelmeket gyűjti össze *A német nemzet keresztény nemességéhez* c. röpirat is: LVM 2: 149–232 (1520).

¹¹ Arminius (Hermann): legendás hírű cherusk fejedelem és hadvezér, aki Kr. u. 9-ben az egyesült germán seregekkel a teutoburgi csatában tönkreverte Quintulus Varus légióit.

¹² LVM 8: 501 (4182. sz.).

¹³ LM 1: 42–225 (1518)

¹⁴ LVM 6: 79–84, 92–99 (1518–1519).

Természetesen a tisztítótűz tagadása¹⁵ sem hiányozhatott a listáról, de a legtöbb mondat a pápai¹⁶ és a zsinati¹⁷ hatalom kérdése körül forgott. A leginkább radikális (pl. a zsinat tévedhetetlenségét kétségbe vonó) kijelentések az akkor legfrissebb, az 1519-es lipcei vitát utólag kommentáló iratokból származtak, melyeket Eck mint ezek címzettje kíválóan ismert.

A tévtanítások felsorolása után a bulla az engedelmesség és egyházfegyelem kérdését állította a középpontba:

„Hogy e tévelygések láthatólag mely mételyes, mely botrányos, mely csábos hatást gyakorolnak az együgyű és jó lelkekre és végre, hogy mely igen ellenkeznek a szeretettel és a szent római egyháznak, az összes hívők emez anyjának és a hit mesterének méltóságával, valamint a keresztény fegyelem alapjával, vagyis az engedelmisséggel, amely mindamaz erények kútfeje és forrása, amik nélkül bárkinek hitetlenségét könnyű szerrel bebizonyíthatjuk, – ez minden okos ember előtt nyilvánvaló dolog.”¹⁸

A kilátásba helyezett pápai átok (kiközösítés) egyrészt a hivatalvesztést és a bármely egyházi hivatalra való alkalmatlanságot mondta ki (az egyházi cselekményekben, így pl. egyházi temetésben való részesülés tilalma mellett), de a világi rendre nézve is tartalmazott előírást: a fejedelmi és városi hatóságok kötelesek ugyanis az eretnek ellen fellépni, a laikus hívek számára pedig tilos a tévelygéseknek akár hallgatása, akár olvasása. A fentebb mondottak fényében nyilvánvaló, hogy az utóbbi rendelkezések megvalósulatlanok maradtak. Kifogásolt kijelentéseiben Luther maga sem tartotta valami nagyra az egyházi átkot.¹⁹

A bulla befejező mondatai leginkább a pápa önigazolásaként²⁰ és önértelmezéseként olvashatóak:

„Mi megoktattuk és megtanítottuk volna őt egészen tisztán aziránt is, hogy a szent pápák, a mi elődeink, akiket ő, minden fegyelmet lábbal tapodva, méltatlanul káromolt, a maguk jogtételeiben vagy rendeleteiben, amiket ő megtép és támad, sohasem tévedtek.”²¹

A „szent pápák, a mi elődeink” kifejezés a fenti idézetben zavarba ejtő. Bár a pápák hivatalos megjelölése minden korban „szentatya, őszentsége” volt, kanonizált szentté azonban csak a legkritikább esetben avatták őket. A bulla szövege azonban itt szándékosan összemosisni látszik a két különböző kategóriát, a titulust és a vallási tiszteletet. Ugyanebbe az irányba mutat a gondolatmenetet záró Jeremiás idézet: „Van balzsam, orvos is Gileádban.”²² A próféciában az „orvos” szó az Úrra vonatkozik, a bulla latin szövegében azonban a *medicus* egyértelműen Leó pápa eredeti családnévére utal (Medici) – mert mi más értelme is lenne ennek a távoli bibliai hivatkozásnak. Mintha a pápa már nemcsak Szent Péter utóda és Krisztus helytartója lenne, hanem egyenesen azonosulni is kívánna velük!

¹⁵ „A tisztítótűzet a Szentírásból igazolni nem lehet.” LM 2: 248 (37. cikk). Vö. *A tisztítótűz visszavonása* (1530), LVM 2: 517–546.

¹⁶ „Bizonyos dolog, hogy nem áll az egyház avagy a pápa hatalmában hitcikketek, sőt még erkölcsi életre vagy jó cselekedetekre vonatkozó törvényeket sem megállapítani.” LM 2: 247 (27. cikk).

¹⁷ „Szabadságunkban áll nekünk a zsinatok tekintélyét szóvá tenni és eljárásukkal szemben nyíltan állást foglalni, és azok tételeit megítélni és dacosan vallani mindazt, amit mi igaznak tartunk, akár elvetették azt a zsinatok vagy akár helyben hagyták.” LM 2: 247 (29. cikk).

¹⁸ LM 2: 248–249.

¹⁹ „Az átok csupán külső büntetés, és nem fosztja meg az embert az egyház közönséges lelki imájától.” LM 2: 247 (23. cikk).

²⁰ „Ami pedig Mártont illeti, jóságos Isten, mit mulasztottunk el, mit el nem követtünk, mely atyai szeretettel próbáltuk meg, hogy őt eme tévelygésektől eltérítsük?!” LM 2: 252.

²¹ LM 2: 253.

²² „Mert, mint Jeremiás próféta mondja: Van balzsam, orvos is Gileádban.” (Jer 8,22) LM 2: 253.

Tekintettel a Németországban uralkodó Róma-ellenességre, a bulla németeket lenéző hangvétele és az itáliai kultúrfölény gondolata ebben a befogadói közegben eleve kudarcra volt ítélve. Három héttel később azonban Leó még keményebb kifejezésekkel fejtette ki ugyanezt a szemléletet egy brévében, amit Bölcs Frigyeshez intézett. A kúria helyzetértékelésének egyetlen helyes pontja az volt, hogy felismerte: a Luther-ügy kimenetele a választófejedelem hozzáállásán múlik. Amíg ő kiáll a wittenbergi professzor mellett, addig nincs sem a birodalomban, sem azon kívül olyan egyházi vagy világi hatalmi tényező, amely megfékezhetné az eretnek tanítás terjedését. A pápa ezért július 8-i levelében teljes nehéztüzérségét latba vetette Frigyes meggyőzésére. Luthert dühöngő örültnek nevezte, aki saját írásértelmezését minden egyetem, zsinat és pápa álláspontja fölé helyezi, s ezzel leront minden jó rendet, erkölcsöt és hagyományt. Leó felidézte Frigyes ünnepélyes ígétét, amit az még 1518-ban Caietanus bíborosnak, a pápa követének tett a birodalmi gyűlésen, hogy amennyiben a szentszék elítélné Luthert, ő sem pártfogolná őt tovább. Erre hivatkozva szólította őt fel a bulla kihirdetésére és foganatosítására.²³

Mind a bulla, mind a bréve hatalmi politika eszközei voltak, politikai érdekeket képviseltek, bármennyire is gyökerezett megfogalmazásuk a teológiai tradícióban. A politika manipulációs arzenáljához pedig kezdettől hozzátartozik az ellenségek kialakítása. A bulla ezen törekvése hallatlanul sikeresnek bizonyult, amennyiben az elítélt kijelentések 34. tételével máig tartóan el tudta hinteni a nyilvánosságban a reformáció és a török közötti szoros érdekszövetséget.²⁴ *Der Türk ist der Lutherischen Glück* – hangzott a 16. században, és a hobbitörténetesek ma is hol a felekezeti megosztással magyarázzák az oszmán katonai sikereket, hol az oszmán fenyegetésnek tudják be, hogy a reformáció egyáltalán intézményesülni tudott Európában.

Luther *A 95 tétel magyarázatában* nevezte a törököt Isten fenyítő ostorának,²⁵ ezért szerinte a török háború helyett inkább bűnbánatra, megtérésre, imára és könyörgésre van szükség Isten irgalmáért. A bulla szerkesztői természetesen kiforgatták eredeti értelméből ezt a mondatot, amiről bárki meggyőződhet, aki a kérdéses idézet teljes szövegösszefüggését végigolvassa. Abból kiderül, hogy Luther egyáltalán nem ellenezte a katonai védekezést, sőt ezt keresztényi kötelességnek tekintette, ehhez képest azonban mégis az őszinte önvizsgálatot és bűnbánatot helyezte az első helyre. Kérdés, mire gondoltak a bulla szerkesztői. Eck vitatechnikáját ismerve valószínű a tudatos manipuláció szándéka: ő ismerte a teljes szöveget és képes volt felfogni annak szerzői szándékát, hiszen iskolázottsága és kulturális szocializációja Lutherével azonos volt. A szövegalkotó bizottság olasz tagjairól, a többségről azonban ez már nem mondható el. Ők minden bizonnyal el is hitték, amit írtak, azaz hogy az eretnek Luther és a hitetlen szultán közösen törnek a kereszténység romlására.

A hatalmi kérdés hangsúlyosan merül föl az írásmagyarázat és írásértelmezés kapcsán. Ki jogosult a Szentírás kötelező érvényű értelmezésére? A római felfogás szerint a szent hivatal. Ez közelebbről Krisztus ígétén alapul: „én veletek vagyok minden napon a világ végezetéig” (Mt 28,20),²⁶ és egy 1500 éves értelmezési folyamat eredményeit foglalja össze. Ebben éppúgy részt vettek a Szentlélektől ihletett teológusok (Ágoston, Jeromos, Tamás),

²³ Armin KOHNLE: *Reichstag und Reformation: Kaiserliche und ständische Religionspolitik von den Anfängen der Causa Lutheri bis zum Nürnberger Religionsfrieden*. GVH, Gütersloh, 2001, 45–47 (Quellen und Forschungen zur Reformationgeschichte 72.)

²⁴ „A törökökkel való háború és viaskodás szembeszállás Istennel, aki általuk a mi bűneinket ostorozza.” LM 2: 248 (34. cikk).

²⁵ LM 1: 52; vö. SÓLYOM Jenő: *Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig*. Luther-Társaság, Budapest, 1933, 82–89 (Luther-Tanulmányok 2.) Reprint: Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1996. (Magyar Luther Könyvek 4.)

²⁶ Lásd még Jn 14,16; 16,13–15.

mint az ő tanításait később igaznak elismerő zsinatok, és azután ezt kötelező dogmaként kihirdető pápák. Mindennek háttérében az a meggyőződés állt, hogy a Szentírás szövege homályos ugyan, de Krisztus ígérete folytán, a Szentlélek segítségével, a keresztény közösség sokévszázados erőfeszítéseinek köszönhetően ez a homály fokozatosan eloszlatható, a szövegben tudatosan elrejtett titkok és misztériumok feltárhatóak. Luther *sola scriptura* és *scriptura sui ipsius interpret* elvei ezt a másfélezer éves hagyományt az emberi kitalációk, közmegegyezések és önkényes rendelkezések szintjére fokozták le, míg ő ennek a helyére a saját értelmezését helyezte – római perspektívából nézve vakmerő göggel.

A bulla kiadásával a frontok végérvényesen megmerevedtek. Luther megerősödött meggyőződésében, hogy valóban a pápa az Antikrisztus, s ezzel utolsó önkorlátozó fenntartásaitól is megszabadult. 1520-ban gyors egymásutánban jelentek meg ún. reformátori iratai (elterjedt német megjelöléssel: *Hauptschriften*), *A jócselekedetek*,²⁷ *A római pápaság*,²⁸ *A német nemzet keresztény nemességéhez*,²⁹ *Az egyház babiloni fogsága*³⁰ és *A keresztény ember szabadsága*.³¹ Az ellenoldal szemében viszont ugyanő lett az ördöggel cimboráló főeretnek.

A reformátori iratokban Luther olyan témákat dolgozott ki, melyekre korábban, a búcsúvita sodrában vagy sermóiban csak utalt, vagy melyeket szándékosan került meg a jövőre halasztva őket. Ezekből a részletekből egycsapásra kibontakozott egy alternatív hit- és egyházfelfogás, mely – mint a bulla szerkesztői is pontosan látták – egy új emberképen, bűnértelmezésen és megigazulástanon alapult.

Luther – Ágostonnal összhangban – elvitatja az ember szabad akaratát, jóra való képességét, és azt is kétségbe vonja, hogy az ember különös isteni kegyelemből legyen képes felülkerekedni az eredendő bűnön. Ez a negatív emberkép határozta meg aztán Luther kommunikációját egyházi méltóságokkal, fejedelmekkel, magas hivatalok képviselőivel is. Az ágostoni pesszimista antropológiának köszönhetően tudta egyenrangúként (*in Augenhöhe*) megszólítani a hagyományos hierarchiában felette álló személyeket: mint egyik kegyelemre szoruló bűnös ember a másikat.

Kérdés, hogy nyár elején milyen hírek jutottak el a „Luther-ügy” friss római fejleményeiről Szászországba, hiszen a bulláról talán csak júliusban szerzett Luther pontos tudomást.³² Június 7-én viszont már megfogant *A német nemzet keresztény nemességéhez* terve: „Szándékom, hogy nyilvánosságra bocsátok egy írást Károly császárhoz és Németország egész nemességéhez a pápai szék zsarnoksága és gonoszsága ellen.”³³ Három motivációs hullám – a vitapartnerek támadása, a barátok biztatása és a szentszék részéről tett immár visszavonhatatlan intézkedések – 1520 nyarára ért össze és érlelte meg Lutherben „a német nemzet” megszólításának gondolatát.

A kézirat június folyamán készült el. Arra, hogy Luther barátait is bevonta koncepciója kialakításába, néhány levélváltás mellett abból következtethetünk, hogy a művet – német nemesség ide vagy oda – végül nem másnak, mint wittenbergi professzortársának, Nikolaus

²⁷ LVM 2: 17–100.

²⁸ LVM 2: 101–147.

²⁹ LVM 2: 149–232.

³⁰ LVM 2: 233–338.

³¹ LVM 2: 339–377.

³² LVM 7: 182 (310. sz.).

³³ LVM 7: 178 (297. sz. Márton Jenő ford.).

Amsdorfnak³⁴ ajánlotta. Július 20-án már zajlott a nyomtatás, mint azt egy Wenceslaus Linknek³⁵ Nürnbergbe írt levélből megtudjuk:

„Kiadás alatt van német nyelven írott könyvem a pápa ellen az egyház reformálása ügyében, melyet Németország egész nemességéhez intézek. Nagyon bántani fogja ez Rómát, mert nyilvánosságra hozom benne istentelen mesterkedéseit és erőszakos hatalmaskodását.”³⁶

Luther a középkorban és a zsinati mozgalomban gyakran vitatott kérdést, az egyházi és a világi hatalom viszonyát veszi újra elő, és William Occam (†1347) véleményére támaszkodva abból indul ki, hogy ha a két hatalom közül az egyik képtelen volna betölteni hivatását, akkor a másiknak kell segítségére sietnie.

A könyv címét: „nemességhez” nem szabad félreértenünk. Szó sincs róla, hogy a tartományi nemességet, az ún. lovagi réteget szólítaná meg Luther. A császárhoz intézett ajánlás, valamint a mű szövegében gyakori felsorolások jelzik,³⁷ hogy a szerző az egész világi rendet szem előtt tartja, a császártól a városi polgárokig mindenkit, aki felelősséget visel a társadalmi rend fenntartásáért, így bármelyik szinten (birodalom, tartományok, uradalmak, városok) világi felsőségnek minősül. Lehetett ugyan a cím ebből a szempontból pontatlan, ám az irat minden olvasója tisztában volt vele, kitől várja Luther a kereszténység állapotának megjavítását: a laikusoktól.

Következő művét Luther *A német nemzet keresztény nemességéhez* címzett röpirata végén jelentette be: „Csak rajta! Tudok én még egy más nótát is Rómáról és hadáról. Ha viszket a fülük, hát elénekelem azt is nekik s még harsányabb hangon.”³⁸ Luther augusztus elején kezdett a téma feldolgozásába, de a mű címét csak augusztus 31-én jelenti be Georg Spalatinnak³⁹ e szavakkal: „Az egyház fogságáról írott könyv még nincs teljesen kinyomtatva, majd utánanézek.”⁴⁰ A megjelenést végül október 3-i levelében ígéri október 6-ára: „Az egyház babiloni fogságáról szóló mű szombatra elkészül. Meg fogom neked küldeni.”⁴¹

A mű címéül választott metaforát, *Az egyház babiloni fogságát* Luther már korábban is alkalmazta Rómára és a pápaságra,⁴² s most azt fejt ki vele, hogy a szentségek sínylődnek keserű fogságban, és a kereszténység van megfosztva az őt illető szabadságtól. Erről a témáról most azonban csak „előjátékot” ad közre, hogy ellenfeleinek alkalmat kínáljon a válasza.⁴³

Ahogy a nemességnek szóló irat teológiai üzenetét (az aktuális politikai program kifejtése mellett) a minden hívő egyetemes papságának tételében lehet összefoglalni, úgy a *Babiloni fogság* szentségtanában is az egyházi rendről mondott tanítás volt a leginkább következményekkel terhes. Luther gondolatmenetéből egyrészt levezethető volt az egyháznak

³⁴ Amsdorf (Amsdorff), Nicolaus von (1483–1565), 1511-től wittenbergi professzor, 1524-től magdeburgi szuperintendens, 1541-től Naumburg ev. püspöke, 1547-től eisenachi szuperintendens, teológiai vitákban még Luthernél is konokabban ragaszkodik az ev. állásponthez.

³⁵ Link (Linck), Wenceslaus (1483–1547), ágostonos szerzetes, majd prior Wittenbergben, 1520–1522-ben tartományi vikárius, kilép a rendből, 1523-tól Altenburg, 1525-től Nürnberg ev. prédikátora.

³⁶ LVM 7: 185 (314. sz. Márton Jenő ford.).

³⁷ Például LVM 2: 173: fejedelmek és nemesség; uo. 216: császár és fejedelmek; uo. 223: fejedelmek és városi tanács; uo. 229: császár, fejedelmek, urak és városok.

³⁸ LVM 2: 231 (Masznyik Endre ford.).

³⁹ Spalatin (Burkhard), Georg (1482–1545), német humanista, Bölcs Frigyes titkára és könyvtárosa, történetírója, gyermekeinek nevelője, majd udvari prédikátora Wittenbergben, lelkész és szuperintendens Altenburgban, Luther műveinek fordítója.

⁴⁰ LVM 7: 191 (333. sz. Márton Jenő ford.).

⁴¹ LVM 7: 193 (340. sz. Márton Jenő ford.).

⁴² LVM 7: 140 (152. sz.); *Resolutio Lutheriana super propositione XIII. de potestate papae* (1519): WA 2: 215.

⁴³ LVM 2: 337.

mint közösségnek az újjászervezése, a szabad lelkesválasztás joga, a bibliaolvasás széleskörű elterjedése, másrészt egy új lelkeszi hivatás megszületése és a teológiai képzés reformja is. Hosszabb távon pedig erre a tételre vezethető vissza a hit személyessé válása is: ki-ki közvetlenül Isten előtt áll, imában megszólíthatja, közvetítő nélkül vallhatja meg neki bűneit, és kaphat tőle (ugyancsak igében vagy imában) vigasztalást.

A műre adott óhitű válaszok jelzik, hogy Luther a középkori szentségfelfogás kritikájával – a visszaélések széles körben tárgyalt bírálgatásán túl – a legtöbb kortárs szemében az egyháznak, azaz az üdvösséget a szentségeken keresztül közvetítő intézménynek a lényegét kérdőjelezte meg. Az evangéliumi mozgalom számára viszont az itt összefoglalt tanítás (benne még a gyónással mint harmadik szentséggel) iránymutató maradt az első tartós összegzéseikig: a két káté és az Ágostai hitvallás megszövegezéséig.

Fentebb utaltam rá, hogy a szentszék elsősorban téves helyzetértékelése miatt vallott kudarcot a Luther-ügyben. Ezt a stratégiai tévedést azonban további olyan taktikai hibák is tetézték, mint például az akciók összehangolatlansága. A 16. századi római kúriát nem szabad hatékony államgépezetnek tekintenünk, bármennyire volt is centralizált, hierarchikus szervezet. Amilyen sokszínű, plurális képződmény volt a késő-középkori egyház, ugyanilyen ellentmondásos, egyszerre mindenkinek megfelelni igyekvő, rivalizálással, intrikákkal és lobbizással terhelt hivatal volt annak római erőközpontja. Az 1517-et követő irodalmi vitákban még elsősorban a domonkosok és a ferencesek versenyeztek egymással, melyikük képviselője tudja térdre kényszeríteni Luthert, a nagy médiavisszhang azután csakhamar a humanista karrierlovagokat is bevonzotta ugyanerre a versenytérre.

A bulla kiadását követő fél évben iskolapéldáját látjuk a párhuzamos, egymással versengő, egymás hatását lerontó diplomáciai akcióknak: Johannes Eck, Girolamo Aleandro (1480–1542) és Karl von Miltitz⁴⁴ németországi misszióinak. És ami a legrosszabb, egyikük sem saját szakállára, partizánakcióként cselekedett, hanem mindhárman pápai megbízással és felhatalmazással próbáltak eredményt felmutatni a Luther-ügyben.

Eck, mint aki hármójuk közül legkorábban vett részt a folyamatban, és aki a bulla szerkesztőbizottságának egyetlen német tagja volt, mindenképp meg akarta őrizni pozícióját Rómában mint elsőszámú Luther-szakértő, és korábbi kapcsolatrendszerét kihasználva a német egyetemeket és a német egyházfejedelmeket házalta végig a bulla példányaival. Erre a körútra Luther előbb *Az Eck-féle bullákról* c. irattal⁴⁵ reagált azt sejtetve, hogy valódi bulla hiányában Eck, aki egyszerre elárulója hazájának és az evangéliumi igazságnak, hamisítványokkal traktálja honfitársait. Valódi motívumait Spalatinnal szemben fedte fel október 11-én:

„Megjött végre a római bulla! Eck hozta. A mieink bővebben írnak majd róla a fejedelemnek. Én megvetéssel fogadom és már azon vagyok, hogy megtámadjam mint istentelen, hazug s minden betűjében Ecktől származó művet. [...] De egyelőre még úgy fogok beszélni erről a bulláról, a pápa nevének mellőzésével, mintha koholt, nem hiteles irat volna, habár meg vagyok győződve, hogy hiteles és hogy igazában tőlük való. [...] Azt sem tudnám megmondani, milyen álláspontot foglaljon el a fejedelem. Legjobbna gondolnám, ha úgy tetetné magát, mintha semmiről sem tudna. Mert Lipcsében és másutt mindenfelé megvetik Ecket bullájával együtt, úgyszólván attól tartok,

⁴⁴ Miltitz, Karl von (†1529), szász származású pápai diplomata, 1518-ban az arany rózsával igyekszik elérni Luther kiadatását, 1519-ben pedig a császárságot kínálja föl Bölcs Frigyesnek, három személyes tárgyaláson (1519/20) hallgatási ígéretet csikar ki Luthertől, küldetesei főleg időhúzásul szolgálnak a császárválasztás bizonytalanságai közepette.

⁴⁵ *Az Eck-féle bullákról* (1520), LM 2: 263–276.

hogy a bulla csak jelentőségre tenne szert, ha mi túlságosan aggodalmaskodnánk és izgatottak volnánk miatta, holott egyébként magától összeomlanék és feledésbe merülne. Küldök belőle egy példányt: hadd lássad a római szörnyűségeket.”⁴⁶

Majd mikor őszre már hiteles információk jutottak el Wittenbergbe a bulla kiadásáról, *Az Antikrisztus bullája ellen* c. újabb Luther-irat⁴⁷ már nemcsak Ecket, hanem az egész római adminisztrációt vette célkeresztbe. November elején így ír Luther Spalatinnak:

„Kiadtam a latin Antibullát: itt küldöm. Nyomják már német nyelven is. [...] Én az ügy méltatlan volta miatt kénytelen voltam röviden írni. Olyan kínos nekem a sátáni bulla, hogy majdnem teljesen elnémultam. [...] De mit mondjak: lever engem a legistentelenebb káromlásoknak sokasága abban a bullában és ezt senki figyelembe nem veszi. [...] Úgy látom, hogy ez a békétlen bulla olyan lázadást fog kelteni, ami éppen illik a római kúria tisztéhez. [...] Az erfurti egyetem Eck parancsoló felszólítása ellenére sem fogadta el a bullát azon kifogással, hogy nem adták át a törvényes formák közt.⁴⁸ Hasonló okból utasította őt el a bambergi püspök is. Az erfurti fiatalok fegyveresen körülfogták Ecket és a kinyomtatott bullát darabokra tépve a vízbe dobták. Mert igazában bulla, vagyis hólyag.”⁴⁹

Aleandro humanista műveltsége Melanchthonéval vetekedett, kiváló hebraista és grécista, tehetséges szónok volt, ráadásul korábban már több évet töltött német földön is kiismerve az ottani viszonyokat. A bulla kiadásakor éppen a vatikáni könyvtárat igazgatta, de a pápai diplomácia nem nélkülözhetette rendkívüli képességeit és ismereteit, így július 16-án (egy hónappal a bulla aláírása után) meg is kapta megbízólevelét mint a császárhoz küldött nuncius. A követi utasítás szerint még ha Luther vissza is vonná a megadott határidőig kifogásolt nézeteit, mégsem kerülhető el, hogy személyesen jelenjék meg Rómában, a császárnak legalább is ezt kell garantálnia. Aleandrónak többhelyütt könyvégetést is sikerült elérnie.⁵⁰

Ezzel a kérlelhetetlen hangvétellel teljesen ellentétes volt a Szászországba küldött Karl von Miltitz pápai kamarás megbízatása. Miltitz 1520 őszén már két éve működött közvetítőként a Luther-ügy szereplői között, fáradhatatlanul, ám politikailag súlytalanul.⁵¹ 2018-ban a pápa nevében kínálta fel a császári koronát Bölcs Frigyesnek, 2019-ben pedig az írásbeli hitvitában ért el egy kérészéletű fegyverszünetet. Az *Exsurge Domine* bullával és még inkább annak Johannes Eck által megkezdett németországi kihirdetésével azonban addigi diplomáciai erőfeszítéseit végleges kudarc fenyegette.⁵²

⁴⁶ LVM 7: 194 (341. sz. Márton Jenő – Virág Jenő ford.).

⁴⁷ *Az Antikrisztus bullája ellen* (1520), LM 2: 285–301.

⁴⁸ Vö. LVM 7: 208 (353. sz.): „Mi úgy tartjuk, hogy nem jogszerűen hirdették ki és kézbesítették nekünk a bullát.”

⁴⁹ LVM 7: 205–206 (351. sz. Márton Jenő ford.). Vö. LVM 8: 430 (3712. sz.).

⁵⁰ Gerhard MÜLLER: *Causa Reformationis. Beiträge zur Reformationsgeschichte und zur Theologie Martin Luthers – zum 60. Geburtstag des Autors*. Hg Maron, Gottfried – Seebaß, Gottfried. GVH, Gütersloh, 1989, 79–110, 237–303.

⁵¹ VIRÁG Jenő: *Dr. Luther Márton önmagáról*. Országos Luther Szövetség, Budapest, 1937; Ordass Lajos Baráti Kör, Budapest, 2006, 114–120; LVM 8: 93, 197, 366, 602k, 666 (156., 1203., 3413., 5375c, 6052. sz.).

⁵² Vö. LVM 7: 192 (340. sz.): „Még eddig ezt [a pápa kiengesztelését] meg nem tettem, de nem is fogom már megtenni, amióta köztudomású lett, hogy Eck készen tartogat ellenem Lipcsében egy bullát és szörnyű fenyegetéseket.”

Egy utolsó kétségbeesett kísérletet tett, amikor október 12-én találkozott Lutherrel és Melancthonnal Lichtenburgban,⁵³ ahol rábeszélte Luthert, hogy levelet írjon és egy művet ajánljon X. Leó pápának.⁵⁴ Azt kellett volna ezzel kifejeznie és demonstrálnia, hogy a pápa személyét soha nem állt szándékában támadni, csak ellenfelei sodorták őt ebbe a kényelmetlen helyzetbe, s csak ők állították őt ilyen hamis fénybe. A felelősséget az egész konfliktus elmérgesedéséért Eckre kellene hárítania:

„Összejöttünk Lichtenburgban, [...] Karl von Miltitz úr meg én, s az alapon, amit tőle hallottam, nagy reménységgel megállapodtunk, hogy én a pápához levelet intézek mindkét nyelven, ajánlásképpen valamely munkácskámhoz, amelyben elmondom a történetemet, hogy nem volt soha szándékom az ő személyét megtámadni, minden felelősséget Eck nyakába varrva.”⁵⁵

A pápának szóló levél⁵⁶ tartalmilag ellentmondásosnak tűnhet, mert benne Luthernek Leó pápa iránti barátságos, sőt alázatos gesztusai, a római kúria elleni éles kirohanásokkal keverednek. A *keresztény ember szabadsága* c. pápának ajánlott értekezéssel együtt szemlélve azonban a helyükre kerülnek ezek a részletek. A levélre is alkalmazni kell ugyanis Luther paradox megfogalmazású tételét: A keresztény ember hitben mindenkitől szabad, de szeretetben mindenkinek szolgája.⁵⁷ Ennek az elvnek az első gyakorlati megvalósítását Luther éppen Leó pápán mutatja be, akinek hitben ugyan nincs alávetve, de szeretetből önként, szívesen szolgál neki.⁵⁸

A művet szeptember 6-ra kellett visszadatálni, mintha az már a bulla szeptember 21-i meissenai kihirdetése előtt keletkezett volna. Luther megírta a latin levelet a pápának, majd *A keresztény ember szabadsága* c. művet, de párhuzamosan dolgozott mindkét szöveg kivonatos német fordításán is. Bár Luther a választófejedelem határozott utasítására egyértelműen teljesítette Miltitz kívánságát, a tépelődve fogalmazott levél (és értekezés) végül mégsem a pápai kamarás szája íze szerint született meg. Nem is váltotta ki a várt hatást.

A miltitzi békemisszió csak átmeneti epizód maradt a két oldal szembenállása során. Vannak, akik egyszerű időnyerési kísérletnek értelmezik akár a szentszék, akár a szász választófejedelem érdekében. Az egymást követő könyvégetések azonban (Aleandro Leuvenben, Kölnben és Mainzban, Eck pedig Ingolstadtban égette meg október-november folyamán Luther műveit), már a reformátor részéről is határozott válaszlépéseket igényeltek.

2020 novemberében Luther megismételte közjegyzővel hitelesített fellebbezését a pápával szemben a zsinathoz, és két nyelven, latinul és németül meg is jelentette.⁵⁹ A nagy érdeklődésről tanúskodik, hogy az év végéig tartó néhány hét alatt a német változatot hatszor nyomták újra. A 2018-as első fellebbezésével szemben,⁶⁰ mely még a „jó pápa, rossz bíborosok” fikcióból indult ki, a megismételt fellebbezés már istentelen zsarnoknak titulálja X. Leót.

⁵³ LVM 7: 194–196 (341–342. sz.).

⁵⁴ „Végül, hogy ne üres kézzel járuljak színed elé, Szentatyám, magammal hozom ezt a neked szóló ajánlással kiadott értekezésemet, mintegy előhírnökét a megköendő békének és a jó reménységnek.” – szólnak majd az ajánló sorok. LVM 7: 204 (343. sz.).

⁵⁵ LVM 7: 195k (342. sz. Stromp László ford.).

⁵⁶ LVM 7: 196–204 (343. sz.).

⁵⁷ LVM 2: 346.

⁵⁸ Berndt HAMM: Freiheit vom Papst – Seelsorge am Papst. Luthers Traktat „Von der Freiheit eines Christenmenschen” und das Widmungsschreiben an Papst Leo X.: eine kompositorische Einheit. *Lutherjahrbuch* 74 (2007) 113–132; Berndt HAMM: *Der frühe Luther. Etappen reformatorischer Neuorientierung*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2010, 183–199.

⁵⁹ WA 7: 74–90.

⁶⁰ LVM 7: 126–131 (114+ sz.).

Ugyancsak a választófejedelem határozott utasítására született meg a bullában kifogásolt 41 cikk érvekkel való alátámasztása, az *Assertio*, azaz *Luther X. Leó legújabb bullájában elítélt összes cikkének megerősítése*.⁶¹ Az *Antikrisztus bullája ellen c.* művében Luther ugyanis csak néhány megtámadott kijelentését védte meg, Bölcs Frigyes azonban nem szeretett volna támadási felületet hagyni az ellenfeleknek, ezért teljes védőíratot kívánt.⁶² A könyv ajánlása december 1-jén kelt,⁶³ és az év végén vagy 1521 legelején hagyta el a nyomdát.⁶⁴

Annak ellenére, hogy itt olyan kijelentések mellett kellett Luthernek érvelnie, melyeket évekkal korábban, teológiai érésének egy korábbi szakaszában tett, és ezért a szöveg nem mentes időközben már meghaladott álláspontok megismétlésétől, az *Assertio* mégis jelentős teológiai teljesítményt képvisel talán azért, mert szerzője itt már teljesen szabadon fejthette ki gondolatait anélkül, hogy tekintettel kellett volna lennie bárki érzékenységre vagy a mondottak lehetséges következményeire. Fentebb említettem, hogy a Luther-ügy rejtett agendája a bibliaértelmezés hatalmáról szólt, és az *Assertio* éppen ebben a kérdésben nyilvánul meg a legerőteljesebben. Nem véletlen, hogy pont ebből a szövegből származik a *scriptura sui ipsius interpres* („a Szentírás önmaga értelmezője”) szállóige.⁶⁵

A fesztelen fogalmazásra jó példa lehet az, amit Luther a bulla 30., Husz Jánossal (†1415) foglalkozó pontjára⁶⁶ válaszol:

„Tévedtem, és visszavontam ezt a cikkelyt és újra visszavonom. Éspedig azért, mivel azt mondtam, hogy Husz János néhány cikkelye evangéliumi. Ezért most így mondom: Husz Jánosnak nem néhány, hanem minden cikkelye, amelyeket Konstanzban az Antikrisztus és apostolai elítéltek a Sátán ama zsinagógájában, amely a legbűnösebb szofistákból tevődött össze. És szabadon belevágom a képedbe, Isten legszentebb helytartója, hogy mindaz, ami Husz Jánostól el van ítélve, evangéliumi és keresztényi, viszont mindaz, ami a tiéd, mindenestül istentelen és ördögi. Nézd, itt van a visszavonás, amit a bullád követelt. Mi többet akarsz? Akik huszítanak neveznek engem, nem teszik jogosan. Mert ő nem úgy gondolkodik, mint én. Sokkal inkább: ha ő eretnek volt, akkor én tízszer inkább vagyok eretnek, mivel messze csekélyebbet és kisebbet mondtam, amikor elkezdte mintegy felfedni az igazság világosságát.”⁶⁷

De ezek csupán szavak, és ahogy a közmondás tartja, „a tettek beszélnek”, a wittenbergi válaszlépések kétségkívül leghatásosabbika pedig az volt, mely véglegessé tette a szakítást Rómával, és melyről maga a főszereplő még aznap az esemény drámaiságának teljes tudatában barátjának, Spalatinnak így számolt be:

„Az 1520-ik esztendő december havának tizedikén kilenc órakor Wittenbergben a keleti kapunál, a Szent Kereszt kápolna mellett megégettük a pápa minden könyvét, mégpedig a *Decretum*-ot, a dekretálisokat, a *Liber Sextus*-t, a *Clementina*-t, az *Extravagans*-okat, X. Leó utolsó bulláját, továbbá a *Summa Angelica*-t, valamint Ecknek művét, a *Chrysopassus*-t és ugyancsak ezen szerzőnek és Emsernek egyéb műveit, és még egynémely más könyvet, amit egyesek oda hordtak. Úgyhogy azok a pápista gyűjtogatók láthatják, hogy nem

⁶¹ WA 7: 94–151.

⁶² „A mi fejedelmünk, milyen okosan és hűségesen, éppoly állhatatosan is jár el. Az ő parancsára adom ki e tételeket mindkét nyelven.” LVM 7: 220 (376. sz.).

⁶³ LVM 7: 209–210 (356. sz.).

⁶⁴ A német változat 1521 márciusára készült el: LVM 7: 222 (378. sz.).

⁶⁵ WA 7: 97.

⁶⁶ LM 2: 247–248.

⁶⁷ WA 7: 135. Gromon András ford.

valami nagy dolog elégetni a könyveket, melyeket megcáfolni nem bírnak. Ez az újság.”⁶⁸

Rövidítések:

LM = D. LUTHER Márton: *Művei*. Szerk. Masznyik Endre. 1–6. Wigand, Budapest–Pozsony, 1904–1917.

LVM = *Luther válogatott művei*. 2–9. köt. Szerk. Csepregi Zoltán et al. Luther, Budapest, 2011–2020.

WA = Martin LUTHER: *Werke. Kritische Gesamtausgabe* („Weimarer Ausgabe”). 1–73. Böhlau, Weimar, 1883–2009.

⁶⁸ LVM 7: 210–211 (361. sz. Márton Jenő – Virág Jenő ford.). Ugyanerről részletesebben kicsit később: *A pápa könyveinek elégetése* (1520), LM 2: 366–377. Lásd még LVM 8: 581 (5254. sz.).